

Szűcs Tibor

A közel–távol szembenállás jelentősége a magyar nyelv rendszerében*

A rendszerközpontú megközelítés a **funkcionális** szemlélet jegyében lehetővé teszi, hogy valós összefüggéseiben és minél árnyaltabban mutathassuk be annak a közel–távol szembenállásnak a kifejeződését is, amelynek nyelvünkben joggal tulajdoníthatunk kitüntetett jelentőséget, hiszen tipológiailag – több nyelvi szinten áthajló szervező elvként – **komplex** típusban megragadhatóan **nyelvsajátos** vonást képvisel. Hasonlóan átfogó érvényű jelenségként egy korábbi alkalommal a zérus-jegyről szóltam. Minthogy meggyőződésem szerint a most tárgyalandó oppozíció is tehát szervesen áthatja a magyar nyelv alsóbb és felsőbb szintjeit a lexika és a grammatika közös metszetében, föltétlenül szükségesnek tartom, hogy a funkcionális nyelvelírás feltárja működésének lényegét, s a funkcionális nyelvoktatás is következetesebben számoljon vele.

Ehhez a térszemlélet **kognitív** szemantikai háttérű megvilágításával kiemelt megfelelő példasorok elemzését a magyar mint idegen nyelv gyakorlatában optimális esetben ilyenkor az idevágó – néhány európai nyelv vonatkozásában felmerülő – **kontrasztív** nyelvészeti tanulságok megfogalmazása is kíséri.

Kiindulásul a szélesebb szemiotikai összefüggésrendszer szempontjából először is fontos látnunk, milyen fontosabb típusokban telítődnek funkcióval az ún. relatív motiváció esetei a nyelvben, hogyan járulnak hozzá pl. a hangzás kifejező hatásaihoz, a nyelv képszerűségéhez, a szókészlet transzparenciájához, a szerkezetek átláthatóságához, s mindezzel mennyiben képviselnek nyelvsajátos jellemzőket vagy arányokat. (Ugyancsak egy korábbi alkalommal a transzparencia jelentőségéről is szót ejtettem már.)

A ma alapján digitális elvű, szimbolikus típusú nyelvi jel önkényességének elvét viszonylagossá tevő analóg kódolású (ikonikus vagy indexikus jellegű) eszközök a motivációnak különféle szintű és jellegű típusait képviselik (vö. Bencze 1990, 1996: 53-66; Fónagy 1977: 645-650, 1999):

- (1) elsődleges (közvetlen) motivációként:
fonetikai motiváció (hangutánzás, hangulatfestés)
- (2) másodlagos (közvetett) motivációként:
  - (a) fonológiai motiváció (hangszimbolika)
  - (b) szupraszegmentális motiváció (prozódia)

- (c) szerkezeti motiváció
  - α / morfológiai motiváció (a komplex szóalak transzparenciája)
  - β / szintaktikai motiváció (a mondat szórendje, a szöveg mondatrendje)
- (d) szemantikai motiváció (az átvitt jelentések levezethetősége, illetve visszavezethetősége: konnotáció, metafora, metonímia)

A szinkrón működés és a diakrón változás tekintetében persze dinamikus kérdés-ként, mégpedig a **motiváció – demotiváció – remotiváció** folyamatszerűségében vetődik fel az egész szemiotikai jelenségkör, s a felsorolt nyelvi motivációtípusok idézett szakirodalmi megítélése nagyjából egységes a motiváció viszonylagosságának hangsúlyozásában, mégpedig a relativitás két értelmében is. Ez egyfelől megszorítást, a diszkrét-digitális elv szinkrón elsődlegességének elismerését jelenti, másfelől olyan analóg kontinuumnak a feltételezését, amelyet fokozatok, átmenetek, vegyes formák és szimbiózisok alkotnak. Ennek a folytonos tartománynak az ellenpólusa a tagolódó megszakítottság alapján működő, szembenállásokba rendeződő nyelvi létforma, s termékeny együttesük működteti a nyelvet, illetve a beszéd kettős kódolását (Fónagy 1966). Minthogy persze a motivált jelek és jelszerkezetek szemiotikai szempontból közismerten ugyancsak konvencionálisak, hasonlóképpen betagozódnak a mindenkori nyelvi rendszerbe, s ezzel távlatilag is megszilárdul az adott nyelvben érvényes konvencionálisuk.

Tágabb szemiotikai horizonton – a peirce-i jeltipológiához is kapcsolódva – még a nyelvi és a képi eszközök jellegének alapvető különbségére is érdemes röviden kitérni. A vizuális és a verbális jelrendszerek „kép”-fogalmát összevető újabb értelmezések (Horányi 1990: 1-8.) az „analogikus” működés helyett terminológiailag szerencsésebben „**holisztikus**” jellegükben állítják szembe a képeket a nyelvi eszközökkel, amelyekre viszont a **szegmentáltság** jellemző (amúgy jórészt – különösen látványosan az alsóbb nyelvi szinteken – a „digitális” elv szerint építkező bináris artikuláció keretei között). A nyelv kettős tagolású (és az oppozíciók megszakítottságában működő) építkezése mint „*kon-strukció*” valóban teljesen más természetű, mint a „tizedesvesszőt szabadon futtató” (és kitöltetlen változóinak kontinuitásában működő) képi „*kom-pozíció*”.

Ugyanakkor a fentiek szellemében azt is látnunk kell, hogy ha a nyelvet önmagában tekintjük, éppen a **kettős kódolás** képes azt minden tekintetben árnyaltan működő jelrendszerré tenni (a poétikai és esztétikai funkciók igényeit is messzemenően kielégítve). Ez a kettősség mindazonáltal ellentmondásokkal terhes (de talán éppen ettől termékeny és telített) egységet képvisel. Hiábavaló volna hát az egység, a két elv harmóniája, a teljességre törő nyelvi kogníció célbavétele? Ami a mindennapi nyelvhasználatot illeti, mindenesetre közismert például, hogy az említett

kettős kódolásban adandó alkalommal előforduló (mellesleg tipikusan gyakori) ellentmondások esetén a dekódolás ösztönösen a motivált réteg természetes őszinteségére hagyatkozik (Fónagy 1966). Gondoljunk csak az efféle közlések értelmezésére: *Hát ezt jól elintézted!*

Témánkhoz közelítve látnunk kell: az sem véletlen, hogy a teljesség bővületében, annak megragadására nyelvi világunkban oly nagy előszeretettel alkotunk – az eddigiek szellemében tehát meglehetősen paradox megoldásként – éppen **poláris formákat** nagyító-túlzó értelemben (*fűt-fát ígér, tetőtől talpig becsületes, látástól vakulásig dolgozik; se füle, se farka* stb.). Nem nehéz észrevenni, hogy ennek a totalitásnak a polarizált nyelvi formákban történő kifejezőmódja ugyancsak univerzális; számos példát idézhetnénk sokféle nyelv hasonló eszköztárából... (*non aver nè capo nè coda ~ weder Hand noch Fuß haben* stb.)

Talán nem tanulság nélküli kitekintésül arra is rámutatni, hogy lényegében egyébként – ismét nem véletlenül – ezt a „pars pro toto” elvet ülteti a költői nyelvhasználat is a poétikai kódba. Ilyen rejtett átfogó célzattal él a költői felsorolás például Pál első korinthuszi levelében, Assisi Szent Ferenc Naphimnuszában, Weöres Sándor „A teljesség felé” című versében is; stb. A költészetre különösen, az irodalomra általában is igen jellemző – és tágabb értelemben persze nemcsak a nyelvi műalkotások, hanem lényegében az egész művészet megközelítésmódjától elválaszthatatlan – a teljességnek ez az igénye, illetve katartikus megragadásának ez a részekből – ismétléssel, párhuzammal, ellenpontozással stb. – építkező (sőt tipikusan egyben formaszervező) megoldási elve, amely végül keltheti a teljesség hatásának érzetét.

S immár szűkebb témánkhoz érve: az együttesen szintézist eredményező – és ezzel a nyelvi világ kikerekedéséhez hozzájáruló – poláris nyelvi megoldások egy másik típusa nyilvánul meg például abban, ahogyan – miként látni fogjuk – a magyar **deiktikus** utalásrendszer viszonyítási alapja elkülönülést szervez a hol lexikalizálódott, hol grammatikalizálódott közel–távol elv kettős tagolású nyelvi mutatómezőjében.

Kiindulásul a közkeletű **mutató névmási** (és az ilyen értékű határozószói) példák tanúsíthatják, hogy a magyar – feltűnően egynemű eszköztárra építve – messzemenően kihasználja a teljes paradigmában a rendelkezésre álló fonológiai oppozíciót, vagyis a palatális–veláris szembenállás elemi hangszimbolikáját (vö. T. Molnár 1993) a közel–távol megkülönböztetésre: *ez/az, ilyen/olyan, ennyi/annyi, így/úgy, itt/ott, ekkor/akkor* – mégpedig toldalékolással kiterjesztett sorozataiban is: *emez/amaz, ugyanez/ugyanaz, erre/arra, ilyesmi/olyasmi, ennyiféle/annyiféle, emígy/amígy, innen/onnan, ide/oda, itteni/ottani* stb., stb. Ez a váltakozás lényegében tehát nyelvi deixis – mégpedig az énközpontú nyelvi térből kisugározva a perszonális deixistől a lokális és temporális deixisig (sőt a minőség, a mennyiség és a mód viszonyítására is átterjedve) egységes alapon (vö. Sennholz 1996), s az indexikusan rámutató

funkció fonológiai-szemantikai párhuzamainak egyértelmű megfelelése kifejezetten relatív motivációt tükröz.

Mindezt azért érdemes külön is hangsúlyozni, mert a magyarban túlmutat az alkalmi-egyedi motiváltságon, s nyelvsajátos vonásnak minősül – számos más nyelvvel szemben, amelyekben ugyan persze szintén kifejezhető a közel–távol oppozíció legalább a főnévi mutató névmás alapesetében, ám vagy nem is éles és rendszeres fonológiai oppozíción nyugszik a szemantikai-pragmatikai különbség (*dieses – jenes* a németben; *questo – [codesto] – quello* az olaszban), vagy ha esetleg valamelyest igen, nem terebélyesedik látványos lexikai mezővé (például az angol *this – that, here – there*; az olasz *qui – qua* és *lí – là*; illetve a német *hier – da – dort* hármas rendszere, amelyben a középső bizonytalan, ingadozó átmenetet alkot, s ez utóbbi hármasságból ugyan fordulatszerűen van még *hie und da* is, de pl. minőségre, mennyiségre, módra már a németben is csak egyféleképpen, a közelség/távolság semlegesítésével utalhatunk: *so/solche-*). Mindebből persze még az is tanulságos, hogy bizonyos nyelvekkel szemben (amelyek adott esetben például a spanyolhoz hasonlóan a három személynek megfelelő latinus tartományban vagy akár még több tagból álló kombinált rendszerben árnyalják a közel–távol skáláját) a magyar a névmási oppozícióban végig megmarad a kétpólusú, kétfokozatú jelölés mellett – mind hely-, mind irányjelölés esetén. (Az *ez–az–amaz*, illetve *itt–ott–amott* típusú hármasság csupán látszólag képvisel ettől eltérő tértagolást, hiszen harmadik tagja lényegében meghatározatlan „túlmutatás” a távoli sávon belül: nem feltétlenül távolabbi – inkább csak eltérő irányú – fokozattal, s a második személy szempontjából semleges viszonyítással. Az igazi – kiemelten nyomatékosított – szembenállás az *emez – amaz, emitt – amott* párosokban jelentkezik.)

Könnyen lehetséges, hogy a magyarban éppen azért is értékelődhetett föl ilyen erősen a közel–távol dimenzió (mint az *itt–ott* típusú éles oppozíció auto- és heterodeixisének kognitív tervetülete) – akár a másik közismerten jelentős megkülönböztetéssel, a személy–dolog, illetve élő–élettelen szembenállással együtt is –, mert nyelvtani nemek híján így másként látszott szükségesnek vagy célszerűnek a szituatív szemantikai mező elemi szintű tagolása, jelesül a deixis pragmatikai vetületében, a beszédhelyzet alapvető („ÉN–ITT–MOST”) viszonyítási tengelye mentén (Bühler 1934), mégpedig többnyire erősen beszélőközpontú, s általában is kifejezetten emberközpontú uralkodó térképzetrel, aminek megléte persze önmagában egyetemes jelenségnek tekinthető (vö. Tolcsvai 1999). (Közbevetőleg érdemes már itt megjegyezni, hogy hasonló pragmatikai eredetű szemlélet tükröződik még bizonyos később említendő szerkezet típusok sorrendiségében, sőt végső soron a magyar szórend szerveződésében is.) Ezzel összefüggésben, a beszélő- és hallgatóközpontúság viszonyító érvényű térképzetét illetően formája szerint különben az *itt–ott* szembenállásra épül még az *itthon–otthon* ezoforikus szópár különbsége is (pl. telefonbeszélgetéskor: *Otthon*

vagy? – *Itthon vagyok*; de valós térben a beszélő is inkább a beszédpartner nézőpontjára helyezkedik: *Itthon vagy?* – *Itthon*; vö. még *hazamegyek* – *hazajövök*; illetve a helyzettől függően én-központúan: *odamegyek* – *idejövök*, de nem én-központúan már pl. *idemegek a postára* – *odajövök hozzád* példákban (illetve a hasonlóképpen te-központú *odaadod/odaadom a könyvet nekem/neked* esetében), vagy a *Gyere ide!* felszólításra válaszolva a magyarban egyébként szokványosabb *Megyek* helyett az angolban is járatoshoz (*I'm coming*) hasonló *Jövök (már)* könnyen áthidalható távolságot, azaz közelséget föltételező esetében). Itt persze szinte kínálkozik a megfeleltetés a némettel, mégpedig a *gehen–kommen* különbségén túl az ott paradigmaticusan kiterjeszhető többletre vonatkozóan, amely mozgást jelentő igék mellett rendre lehetővé teszi a beszélőhöz viszonyított közelítő vagy távolodó mozgás igekötőszerű pontosítását az ezoforikus–exoforikus ('be/ki' irányú) szembenálláson belül: *herein–hinein*, *heraus–hinaus* (vö. Canisius 1996: 102-103).

Nyelvtől függetlenül is könnyű azonban belátni, hogy pl. az *itt*, *Győrben* kifejezés kétféle lehetséges olvasata nagyon is eltérő: a beszédhelyzet tényleges terével egybeesve autodeixisről, a fiktív tér esetében (pl. térképen azonosítva) viszont heterodeixisről van szó.

Ami pedig közelebből a személyvonatkozású deixist illeti, kitérőként ezúttal csak utalok a **megszólítási** formuláknak az újabban szociolingvisztikailag is alaposabban vizsgált nyelvtipológiai, illetve kontrasztív nyelvészeti kérdéskörére. Látnunk kell ugyanis, hogy a beszédhelyzet középpontját képviselő énnel szemben közvetlenül az abban ugyanúgy részt vevő 2. személy áll, s csak mindezen kívül, közvetetten az adott esetben távol lévő 3. személy, s ennek megfelelően a narratív, referenciális említéshez képest kommunikatív együttműködést kifejező vokatívusz is nyelvenként jellemző módon vagy leképezi ezt a szituatív különbséget a közelség/távolság érzékeltetésével a tegezés–magázás/önözés megkülönböztetésében is (akár két, akár három fokozat dimenziójában), vagy éppen összemosza az informális-formális jelleget a névmáshasználatban lecsapódott pragmatika udvariassági, illetve tiszteletadási megkülönböztetéseinek semlegesítésével. A *te* közelségével így pl. a magyarban is a *maga/ön* viszonylagos távolsága áll szemben (s ezen belül is az *ön* a még inkább távolságtartó), és ez utóbbiak – 3. személyű igeragozással járva – már átmenetet alkotnak az interakción kívül eső *ő* teljes értékű távolsága felé (vö. Lotz 1976: 122, 129; Tolcsvai 1999: 157). Messzire vezetne, ha itt most rendszeres tételelességgel kontrasztív nyelvészeti példákat sorolnék fel a hasonló megoldásokra, illetve a magázás másutt pl. többes szám 3. személyű formáira és egyéb elkülönülési változataira vagy éppen a tegezés–magázás hiányára.

Arra pedig már végképp csak zárójelben utalok, hogy a magyarban még a nyelvtani tárgy meghatározott funkciójával együtt differenciálódó **igeragozásban** is megnyilvánul a közelség/közvetlenség két fokozata: tudniillik a *látlak* bennfoglaló te-

gezése hasonlóképpen helyzeti közeledést fejez ki a *látom* dologiasító távolságtartásához képest (vö. Lotz 1976: 131; Pete 1998). Nyilvánvalóan azoknak a beszédhelyzet középpontja felé szűkülő koncentrikus köröknek megfelelően, amelyek a 3. személy határozatlan külső rétegétől – a 2. személy közvetlen átmenetiségén át – az 1. személy határozott rétegéig terjedve jelzik a közeledést (Abondolo 1988: 89-93; Sherwood 1996: 33-34). Másfelől érdekes az is, hogy személyekről szólva elítélő hangnemben, meglehetősen pejoratív értelemben az *ő(k)* helyett az élőnyelv éppen a közelállást sugalló *ez(ek)* formát is szokta használni: *Ez(ek) már megint itt van(nak)!?* A közelség képzetét itt nyilvánvalóan elnyomja a személy dologgá történő lefokozásának mozzanata, tehát az *ő–az* opozíció jelentősége.

A magyarban a névmási szerepkörön túl is sokszor egyébként **alaksorok** egészét rendező jelentéssel telítődő következetes szembenállásba például az említett palatális–veláris opozíció; e halmozott alakmódosulások a magyar szókincs leg-
elemibb tagjait is ugyanígy érinthetik. Ekként a lexika egyéb tartományait is szer-
vesen áthatva az efféle megoszlásokhoz hasonló szóhasadásokban és párhuzamos
fejlemények kialakulásában (*család ~ cseléd*) különösen tömegesen vesznek részt
a gyakran többalakú hangutánzó-hangfestő töből levezethető szóegyüttesek (melles-
leg a flektáló jellegű fölerősítő tőváltozatokkal): *béget ~ bőg, csattan ~ csettint ~
csitteg-csattog, csiszol ~ csúszik ~ csoszog ~ csusza, dobban ~ döbben, dong ~ döng,
dorombol ~ dörömböl ~ dörög ~ durran, gagyog ~ gügyög* stb. Ilyenkor gyakran a
palatális–veláris megkülönböztetés (*kever ~ kavár*) révén tudatosul összefüggésük
és jelentésbeli elkülönülésük (pl. a méret, illetve az intenzitás képzettársítása sze-
rint), s az ilyen párok mintájára ikerítések utólag is alakulhattak: *gizgaz, gyimgyom,
limlom; görbe ~ girbegurba* stb.

Ez utóbbiak esetében érdemes már most megfigyelni, hogy a sorrendi logika
ilyenkor tipikusan a közelitől halad a távoli felé, az ismerttől az ismeretlenhez (még
akkor is, ha az előtag önmagában nem értelmes, illetve nem használatos: a magas
hangrendű kisebbtől a mély hangrendű nagyobb felé). Vagyis a beszélő képletesen
„magából kiindulva” viszonyít, s a megismerés szokásos útját járja be: ami köze-
lebb áll hozzá, előbb tekintheti magáénak, s a távolabbat kell még meghódítania.
(Mindez szinte ugyanolyan kényszerítő erővel, miként a múlt–jelen–jövő ikonikusan
rögzült sorrendjének számos nyelvben megfigyelhető logikájában, ahol az idősíki
lényegében ugyanezt a szubjektív tapasztalati utat járja be a már megismerttől a még
ismeretlen felé: *előbb vagy utóbb ~ früher oder später; most vagy soha ~ jetzt oder
nie; ok-okozat ~ Ursache und Wirkung* stb. Bizonyos fordulatok nem ikonikusan
leképezett sorrendiségében persze mutatkozhatnak eltérések is egyes nyelvek között:
éjjel-nappal kulizni ~ Tag und Nacht schuften stb.)

Egészen hasonló szemléleti alapon tovább is mehetünk a szerkezetek mentén
a nagyobb egységek felé. Ekkor ugyanis egyértelművé válik, hogy tehát nemcsak

paradigmatikus, hanem szintagmatikus vetületben is tanulságosan nyomon követhető a közelre és a távolra mutató névmások következetes elkülönülése. Ha a beszédhelyzet – kognitív szempontból énközpontú – deiktikus utalásrendszerét átfordítjuk, kiterítjük a szöveg lineáris menetére (azaz a szituáció exoforikus utalásait átesszük a szöveg endoforikus rámutatásaira), **kataforikus, illetve anaforikus** alkalmazásuk logikája a magyar mondatokban abban nyilvánul meg, hogy még ismeretlen, később említendő dologra vagy körülményre előre („az idegen távolba”) az *az*, már ismertre vagy említettre vissza („a beszélőhöz közel állóra”) az *ez* alak megfelelő változata utal: *Arra gondoltam, hogy kirándulni mehetnének – Kirándulni voltunk. Erre gondoltam.* Ez a szabályszerűség azonban nem kivétel nélküli, ugyanis – főként a beszélt szövegben, különösen bizalmasan beavató felhanggal, éppen az élményszerű átélhetőség megosztásának megelőlegezett stílusfogásaként – közeli-ként bevezethetünk voltaképpen távolit is: *Ezt hallgasd meg! Ilyet még nem pipáltam...* – s ezt követi az újságoló kifejtés.

Mindenesetre a szövegteni utalásrendszer említett kettős irányának tipikus kifejeződése éppúgy a közel–távol elv meghosszabbodásának, kiterjesztésének tekinthető, mint akár a **helynevek** magyar ragozásakor megnyilvánuló „itthon–idegenben”, illetve „kint–bent” mint „mi–mások” megkülönböztetés (*Magyarországon – Németországban, Velencén – Velencében, Budapesten – Rómában* stb.; vö. Szilágyi 1996: 26–29). Emögött tehát az a szemlélet húzódik meg, amely szerint a nyelvközösség kollektív *mi*-személye (T/1.) – etnocentrikus nézőpontból a középpontot kinti helynek tekintvén – valamin állva, fölülről rálátással rendelkezik, kiismeri magát egy ekként otthonos helyen, viszont – ehhez képest a távolit benti helynek képzelvén – a terepen elmerülve, a térbe belesüllyedve nincs meg ez a biztonságérzete, s úgy idegen közegben érzi magát.

A kognitív szemantika keretében a közel–távol kettőssége mint a nyelvi világ térszerkezetének mögöttes kognitív **értékdimenziója** korrelációban áll többek között a fent–lent, kint–bent, elől–hátról szembenállással, s részben még a meleg–hideg ellentéttel is (Szilágyi 1996). Horizontális kiterjedésű deiktikus viszonylatában a valós vagy fiktív térdimenzió két szélső pólusán a közel rendszerint pozitív, a távol inkább negatív töltésű – a mindenkor centrumban álló ember természetes viszonyítási alapja szerint. Vagyis az elemi kognitív szimbolika szerint teljesen magától értetődik, hogy ami már ismerős számunkra, amivel azonosulni tudunk, amihez vonzódunk stb., az közel áll hozzánk. S ami ismeretlen, idegen, taszító stb., az távol áll tőlünk. A nyelvi fordulatok is közismerten megjelenítik, s vonzatszerkezetekben, illetve igekötőhasználatban rögzítik ezt: *vmi vagy vki közel áll hozzám – távol álljon tőlem; közeli – távoli ismerős/rokon; vonzó – taszító külső; megtanul – elfelejt; összeismerkednek egymással – elidegenednek egymástól; összejönnek – elválnak (összemelegednek – elhidegülnek)* stb.

Mindehhez a magyarban árnyalt alapot, háttérret nyújt a **térjelölés** kettősen differenciált rendszere maga is. Gondoljunk csak arra, hogy mind a sokat emlegetett irányhármasság, mind a külső–belső helyviszony ugyancsak hármasság fokozatú tagolódása dimenzionálisan végső soron visszavezethető a közel–távol elkülönülésre: az előbbi tengelyen a *hol?* kérdésre válaszoló statikus tartamjelölés képviseli voltaképpen a deiktikus közelséget, s a két dinamikusan mozgó irányulás egészében a végpontoszerű távolságot a szituációban ehhez viszonyítva (mindazonáltal ezen belüli különbségként éppen egyfelől egyértelműen közelítő, másfelől egyértelműen távolító érvénnyel); az ezt metsző utóbbi tengely szerint pedig az inessivus szoros belviszonya az abszolút közelséget, a superessivus szorosabb külviszonya átmenetként a viszonylagos közelséget, s az adessivus lazább külviszonya a viszonylagos távolságot.

A közel–távol elv grammatikalizáló kiterjesztettségében az imént említett nyelvi fordulatokéhoz hasonló tanulsággal szolgál az elidegeníthetetlen–elidegeníthető, illetve szerves–szervetlen vagy **szoros–laza** birtoklás alaktani párhuzamainak lecsapódása (*a ház ablaka – az asztalos ablakja, az anya fia – a lány fiúja, a kékszakállú herceg – a kék kabátos hölgy*), amikor is a szorosabb vagy lazább kapcsolódású alaktani képlet ikonikusan leképezi a valóságos viszonyok jellegét.

A szerkezetek szintjén – **egyeztetés** során – pedig egyébként több nyelv követi a szoros közelség elvét, amikor eltérő szám, illetve személy esetén a közelebb állóhoz igazodik (vagy különben eleve többes számba kerül): *Ő is, én is énekeltem. Il ragazzo e la ragazza allegra /allegri/ cantano*. A magyar jelzős szerkezetben alapesetben a közelségnek egyben a balra bővítő irány szerint történő megelőzés felel meg; ilyenkor nincs is egyeztetés. Van azonban fordított, eltávolodónak számító értelmezői sorrend esetén: *a könyveket, a most megjelenteket*. Ugyanígy a zérusjeggyel áll még korrelációban a birtokos szerkezet kétféle jelöltsége: semleges alaphelyzetben: *Péter könyve*; a birtokos hangsúlyozásával: *Péternek a könyve (az ő könyve)*; jelentősebb eltávolodás esetén a keretes összefogottságot biztosító egyeztetés szükségével: *Péternek a tegnap a parkban elhagyott és ma váratlanul előkerült könyve*; hasonlóképpen a távolságként értelmezett fordított sorrendben: *a könyve Péternek* (vö. Bencze 1996: 94).

A stilizáltabb absztrakció szintjén voltaképpen ugyancsak a közel–távol elv szintagmatikusan szerkezetes megnyilvánulásának tekinthető tehát a grammatizáltan elvontabb, diagramszerű sorrendi ikonokban is gyakorta mutatkozó szerkesztettség. Az imént már megelőlegeztem az említett *itt-ott, limlom* típusú ikerítések rendre palatális–veláris sorrendjének antropomorf képi-téri logikáját. De némiképpen hasonló szintagmatikusan érvényesülő szabályszerűséget fedezhetünk föl – csak ezúttal a dolgok saját rendjét tükröztetve – pl. a többszörös jelzős szerkezeteknek az **inherencia** szerint szabályozott belső sorrendjében is: a járulékos jegyektől a lényegiek felé haladva, s így egyben a tipikusan balra bővítő magyar szerkesztésmódnak

is megfelelő irányt követve a tőlexémához fokozatosan közelítő szorosság érzékelésével (pl. *ez a sok szép piros alma*). Ettől a magyarban fennálló konvergenciától függetlenül is azonban – akár pusztán kognitív alapon – más nyelvek is követni szokták a szerves kapcsolódás tényleges rangsorolását: *ein glitzernder goldener Ring* stb. Érdekes mondat szintű szórendi ellenpéldaként a német mondatkeret tipikus szerkesztésmódja viszont azért érdemel itt külön is figyelmet, mert paradox ívelésével éppen az amúgy a ragozott igéhez leginkább kötődő (szemantikailag is közelebb álló, szintaktikailag is szorosabban kapcsolódó) egységek topológiai eltávolítására törekszik: *Ich habe damals in München gewohnt*. Emellett a bővítmények is szabályozott sorrendben követik egymást: ok-, idő-, mód-, hely- és célhatározó sorozatával: *Er hat sie gestern flüchtig auf dem Bahnhof zur Übergabe des Geldes getroffen*.

A magyarban voltaképpen az inherencia kapcsán imént említetthez hasonló szintagmatikus ikonszerűség működik a komplex magyar morfológiai és morfoszintaktikai alakulatok (pl. *ér-ettségiző-k-kel, kép-telenség-eid-en túl*) hagyományos **tő-képző-jel-rag/névutó** sorozatában, amely ekként nem véletlen szemiotikai tagolódást működtetve a lexikai-szemantikai belső magtól halad – a pragmatikai körülményeken át – a szintaktikai kontextusnak megfelelő külső kötődés felé (vö. Bencze 1996: 94; Szépe 1999).

Az pedig, hogy a magyar szórendet közismerten az **ismert-újszerű** tagolás pragmatikai vezérlésű szemantikai szabályszerűségei alakítják, kifejezetten a szintaxis szintjén juttatja érvényre a beszélő által a hallgatóhoz igazított preszuppozíciós-információs közelség-távolság stilizáltan (azaz a térből kiterítve) elvonatkoztatott szervező elvét.

A szöveg szintjén azonban már eleve univerzálisan (szinte nyelvektől függetlenül) – filmes megoldásokhoz hasonlóan – szervező elvként – érvényesül például a **leíró** típusú műfaj valamelyik megszokott irányának követése: a térben közelítő vagy távolodó mozgás.

Az egyes nyelvi szinteken megfigyelhető idevágó részjelenségek tehát egybevágnak a kognitív nyelvészet azon felismeréseivel, hogy miként is tükröződnek ikonikusan a reális és a fiktív térben való tájékozódás kognitív egységei az elemi és az összetett nyelvi formák szerkezetében egyaránt (vö. Tolcsvai 1999). Emellett a nyelvben gyakran jár együtt az ikonicitás és a szimmetria, ami témánknál maradván gyakran szintén a nyelvi totalitást támogatja, általában tekintve pedig egy szemiotikailag megalapozott „diagrammatikus” grammatika rendszeres kidolgozását sürgeti (vö. Bencze 1990; 1996: 53-66, 89-96).

A közel-távol oppozíció – miként a többi poláris megoldás – tehát lényegében a kettősségben ragadja meg az egységet, hogy közelítsen a teljesség kifejezése felé. Ezáltal – tökéletes ellentmondás jegyében – sajátos szintézisbe hozza a nyelvi kód

két ellentétes jellegű tagolási módját, hogy a szegmentáltságban rejlő precíziós és manipulációs lehetőségeket némiképpen – érzékletes konkrétságban legalább ködszerűen és talányos nyitottsággal – holisztikusan, vagyis az egészlegesség jegyében árnyalni és ellenpontoszni tudja.

Mindezekből remélhetőleg meggyőzően körvonalazódik, hogy a magyar mint idegen nyelv funkcionális igényű leírásában hangsúlyosabban számolnunk kell az érintett opozíció átfogó (egységes és következetes) működésének feltárásával, s jelentőségéhez méltó módon – ezzel tehát a nyelvi rendszert mélyen átható szemléleti elv mögöttes összefüggéseibe a nyelvtanulót is tudatosabban beavatva – célszerű kezelnünk az alkalmazás kitüntetett terepein: elsősorban a nyelvoktatás gyakorlatában és a fordítási gyakorlatban – s bizonyos mértékig a stilisztikai megalapozottságú műelemzés, valamint az ehhez igazodó összehasonlító fordításkritika során.

Funkcionálisan – az egészlegesség érvényesítésével – össze kell kötni tehát mindazt, amit a hagyományos vagy éppenséggel újabb, de szokványos módon formális leírás elszigetelten, elszórtan, illetve érintőlegesen tárgyal pl. a térjelölés alak- és mondattani tudnivalóihoz (a határozóragok, határozószók, határozók ismertetésekor), a névmáshasználat kapcsán, a hangrendi illeszkedés, a szóalkotás, a szerkezetalakítás és a többi érintett jelenség bemutatásában. A szélesebb kognitív-szemiotikai összefüggések átlátásához mindez különösen jól jöhet a magyar mint idegen nyelv leírásának és oktatásának újszerű megközelítése számára. Éppen az érintett külső szemlélők kedvéért, hogy minél biztonságosabban kiismerjék magukat, minél előbb otthonosságérzésre leljenek a mi nyelvi világunkban, s egyre inkább azt érezhessék, hogy közeledésükkel a távolság valóban áthidalható – még a közel-távol szembenállásban is.

IRODALOM

- ABONDOLO, Daniel (1988): *Hungarian inflectional morphology*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BALÁZS Géza (1998): *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. Budapest: A-Z Kiadó
- BALÁZS Géza (2001): *Magyar nyelvstratégia*. Budapest: MTA
- BENCZE Lóránt (1990): Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Nyr.* 114/1-2: 101-108.
- BENCZE Lóránt (1996): *Mikor – miért – kinek – hogyan? Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban, 1-2*. Budapest: Corvinus
- BÜHLER, Karl (1934): *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer
- CANISIUS, Peter – KNIPF, Elisabeth (1996): *Textgrammatik: Ein Einführungskurs*. PBS 1. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- FÓNAGY Iván (1966): A beszéd kettős kódolása. *ÁNyT* IV. 69-76.
- FÓNAGY, Iván (1972): Motivation et rémotivation. *Poétique* 11: 414-431.
- FÓNAGY Iván (1977): jelviszony. *Világirodalmi Lexikon*, 5. (Szerk.: Szerdahelyi István) Akadémiai K., Budapest. 643-652.
- FÓNAGY Iván (1999): *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina
- HORÁNYI Özséb (1990): *Bevezetés a képaktusok vizsgálatába. A kép kutatásának egy újabb paradigmájáról*. Kézirat

- KÁROLY Sándor (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KIEFER Ferenc (2000): *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina
- LANGACKER, Ronald W. (1987/1991): *Foundations of Cognitive Grammar I–II*. Stanford University Press
- LOTZ János (1976): *Szonettkoszorú a nyelvről* (Szerk.: Szépe György). Budapest: Gondolat
- T. MOLNÁR István (1993): *A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PETE István (1998): A magyar igeragozás típusai. In: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. Szeged
- SADOWSKI, Aleksander-Marek (1998): *Raumrelationen im Finnischen, Ungarischen, Polnischen und Deutschen*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- SENNHOLZ, Klaus (1996): *Grundzüge der Deixis*. PBS 2. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- SHERWOOD, Peter (1996): *A Concise Introduction to Hungarian*. London: School of Slavonic and East European Studies
- SZÉPE György (1999): A magyar morfológiai elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelvjárások XXXVII*: 419–424.
- SZILÁGYI N. Sándor (1996): *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács
- SZÜCS Tibor (1999): *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. PBS 4. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- TOLCSVAI NAGY Gábor (1999): Térjelölés a magyar nyelvben. *MNy*. 99/2: 154–165.
- WEBER Kata (2003): Elemi beszédképesség-fejlesztés a magyar mint idegen nyelvi tanórán – kognitív megközelítésben. *Hungarológiai Évkönyv* 4: 92–103.